

Geloof waardige verhalen in tekst en con-tekst.

Pastoraat, levensverhalen en de sociale omgeving.

R.Ruard Ganzevoort

Bron onbekend, 1992

The normal human being, you may have observed, has a passion for autobiography. You have it yourself. If you deny it indignantly, that means merely that you have it in its more passive form. I have told you something that you resent because it does not tally with the story about yourself that you tell yourself.

This poor uncomfortable creature is continually doing its best to make a plausibly consistent story of its behaviour both to itself and the social world about it, and to be guided by that legend so as to escape an open breach with its environment. The urgency we are under to pull ourselves together and make an acceptable account of ourselves finds its outlet in these yarns about religious experience and consistent love that we force upon one another at every opportunity.

H.G.Wells, *You can't be too careful*, 1946

Wanneer we het hebben over pastoraat, dan gaat het om mensen. Wanneer we het hebben over mensen gaat het over verhalen. Wanneer we het hebben over mensen en hun verhalen, dan gaat het meteen ook over de sociale omgeving die in de verhalen aan de orde komt, om daar een rol te spelen, maar die tegelijkertijd een belangrijke invloed heeft op de verhalen. Daarmee is de ondertitel van deze bijdrage voldoende toegelicht. Het begrip geloofwaardigheid verwijst enerzijds naar die verhalen die ervaren worden als passend bij het geloof; anderzijds wil er mee gezegd zijn dat verhalen pas kunnen functioneren wanneer ze voor de belangrijke anderen uit de sociale omgeving plausibel zijn. Die geloof-waardige 'tekst' van levensverhalen ontstaat in een 'context' van relaties.

Uit het inleidende hoofdstuk van deze bundel worden verscheidene gedachten uitgewerkt en toegespitst. De bedoeling is aan te geven hoe op een praktisch niveau verhalen kunnen functioneren in het pastoraat, terwijl tegelijkertijd een abstractie zal plaats vinden om op conceptueel niveau de functie en de rol van verhalen in het pastoraat te verhelderen. Ik wil dit doen door allereerst op een drietal dimensies van de contextuele verbondenheid in te gaan, om

tenslotte concrete aandacht te schenken aan narratieve methoden in het pastoraat. Zo komen in dit hoofdstuk de volgende onderwerpen aan de orde:

- De mens in de wereld
- De mens in de cultuur
- De mens in het pastoraat
- Verhalen in het pastoraat
- Verhalen veranderen

De mens in de wereld

Mensen zijn geen kluizenaars. Dat geldt zelfs voor de kluizenaars, in die zin dat er geen mens bestaat die niet verbonden is met de omgeving waarin hij of zij leeft. De mate waarin die sociale integratie in de tegenwoordige tijd gestalte krijgt mag dan verschillen en bij de kluizenaars zelfs gering of nihil zijn, dat doet niets af aan het feit dat die kontekstualiteit in de levensloop een grotere plaats kan hebben gehad. De vraag kan daarbij gesteld worden of het ontbreken van contact met anderen ook betekent dat er geen verbondenheid is met een sociale kontekst. Het denken en voelen, zijn en oordelen impliceert altijd anderen die bewust of onbewust object, model en publiek zijn. Day (1991) heeft met betrekking tot de morele ontwikkeling de notie van 'moral audience' geïntroduceerd. Daarmee wil gezegd zijn dat bij de afweging van morele keuzes en het nemen van morele beslissingen er gerefereerd wordt aan een selecte en wel-omlijnde groep van belangrijke anderen aan wie de persoon in kwestie verantwoording schuldig is. Dat wil zeggen: De keuzes die ik maak moet ik kunnen verdedigen ten overstaan van dit publiek. Mijn verantwoordelijkheid betekent dat ik hun vragen anticipeer, omdat ik die moet kunnen beantwoorden.

Dat de mens een interpreterend wezen is, die in de gebeurtenissen van zijn of haar leven een zin-samenhang zoekt en de gebeurtenissen van een betekenis voorziet om ze zo te kunnen verstaan is fundamenteel voor het narratieve pastoraat. Zoals in de eerste bijdrage verwoord is, bestaat daarbij het risico dat we in onze beschouwingen vervallen in een extreem subjectivistische visie. Dat subjectivisme heeft twee richtingen. In de eerste plaats is er de verhouding tussen het verhaal en de feiten waarop het verhaal betrekking heeft, in de tweede plaats is er de verhouding tussen het eigen verhaal en het verhaal van anderen. Wat betreft de verhouding tussen verhaal en feit werd ingegaan op het begrip antwoord: het verhaal heeft een feitelijke ondergrond, die echter in geïnterpreteerde vorm in het verhaal voor komt. Mijn verhaal is antwoord op dat wat ik ervaar in de werkelijkheid. Wat betreft de verhouding tot het verhaal van anderen werd gesteld dat het gedeelde verhaal zich in de

selectie, ordening en interpretatie richt op de setting waarin en de persoon aan wie het verhaal verteld wordt. De luisteraar bepaalt mede het verhaal.

Publiek

Op deze plaats wil ik nader ingaan op de rol van het publiek. Wanneer we er van uitgaan dat bij het vertellen van het levensverhaal de verteller een bepaald publiek op het oog heeft, dan volgt daaruit dat de samenstelling van het publiek van invloed is op de wijze waarop het verhaal verteld wordt. Het doel van het verhaal is dan dat dit publiek overtuigd wordt dat de ordening die de verteller aanbrengt een legitieme ordening is. Op deze wijze is het narratieve publiek een centrale factor in het schrijven en vertellen van het levensverhaal. Dat geldt dan ook niet alleen voor het gedeelde verhaal, waarop is ingegaan in eerdere bijdragen, maar ook voor het innerlijke verhaal. Ook daar is sprake van een narratief publiek dat richting-gevend is, omdat het verhaal een antwoord is op de mogelijke vragen van het publiek.

Op deze wijze kunnen we begrijpelijk maken hoe de belangrijke anderen uit de sociale omgeving een baken vormen in het interpreteren van de gegevens waaruit we ons verhaal opbouwen. Het publiek dat we willen overtuigen van onze versie van het verhaal heeft bepaalde normen en waarden, houdingen en gedragingen die ons tot voorbeeld zijn. Daarbij moeten we in de gaten houden dat dit publiek niet bestaat uit werkelijke personen, maar uit representaties: Het verschil tussen herinnering en representatie is dat de laatste een herinnering is met een intrapsychische en interpersonele betekenis. (Rizzuto 1979) Vergote & Tamayo (1981) spreken liever van figuren, omdat deze term volgens hen duidt op de betekenissen en waarden die deze personen (met name de ouders) aannemen in de familie configuratie. In beide gevallen is echter aangegeven dat het niet gaat om de (herinnering van) de feitelijke personen, en evenmin om een enkel subjectief beeld, maar om een constructie en interpretatie van een persoon. Daarmee is het narratieve publiek aan wie ik mijn verhaal vertel tegelijk -zij het op een hoger niveau- een narratieve constructie. Aangezien de verhalen van mensen elkaar raken, en de gedragingen van de belangrijke anderen, het narratieve publiek, in het eigen verhaal worden opgenomen, kan een narratieve constructie alleen stand houden zolang de anderen de rol blijven spelen die ze in het eigen verhaal innemen. Gebeurt dat niet, dan is er sprake van een narratieve breuk, en volgen de beschuldigingen en verdedigingen. (Gergen & Gergen 1983)

De cirkel van het verstaan

Het interpreteren van het leven en de gegevens die zich daarin voordoen, alsmede het zin voor zin schrijven van het levensverhaal, geschiedt in een hermeneutische cirkel. Dat betekent dat er geen lineaire verbinding is van niet-verstaan naar wel-verstaan. Net als bij het leren van een taal is er een bepaald voor-verstaan nodig, op basis waarvan we nieuwe woorden en begrippen kunnen inpassen. Als het gaat om het verstaan van de

bestaanswerkelijkheid betekent dat dat er bepaalde voor-oordelen zijn, op grond waarvan we inzicht kunnen krijgen en verdere oordelen kunnen vellen over het hoe en waarom. Narratief gesproken: het verhaal begint niet in een punt X, maar bouwt voort op de eerdere verhalen die ik in mijn levensloop geconstrueerd heb en op de verhalen die mij vanuit de sociale context zijn voor gehouden en voor geleefd. In deze hermeneutische cirkel worden voortdurend oude en nieuwe feiten en gebeurtenissen betrokken, die geselecteerd, geordend, en geïnterpreteerd moeten worden tot een vernieuwd verhaal. Daarbij kan het ten aanzien van oudere elementen steeds weer tot een nieuwe interpretatie komen onder invloed van de interpretatie van nieuwe elementen. Dezelfde elementen kunnen steeds weer een nieuwe betekenis krijgen. Zo is er sprake van een cirkel-gang, terwijl er tegelijk een voortgaande beweging is. In wezen dienen we dan ook te spreken van een hermeneutische spiraal.

In deze cirkel speelt naast de feiten, de interpretaties en het verhaal tot dan toe ook het narratieve publiek een grote rol. Het vormt het baken waaraan de verhalen zich oriënteert bij het inpassen en vertellen. Daarmee is echter nog niets gezegd over de bakens zelf. Dat kunnen bepaalde mensen zijn die in iemands leven een belangrijke rol spelen. Voor de een zal dat de partner zijn, voor de ander de ouders, goede vrienden, een ambtsdrager in de kerk, een hulpverlener, voorbeeldfiguren buiten de directe kring (bijvoorbeeld Gandhi of Jezus), etcetera. Daarnaast kan iemand als baken echter ook een bepaalde ideologie of geloofsvisie gebruiken.

Netwerken

Hoe sterk het baken is hangt van verschillende zaken af. In een bepaalde stroming van de psychologie doet men veel onderzoek naar de vorm en betekenis van het sociaal netwerk van mensen. Men onderscheidt daarbij onder meer de grootte van een netwerk en de hechtheid er van. Een extreem hecht netwerk betekent dat voor alle leden van het netwerk het netwerk hetzelfde is. Bij een extreem los netwerk kennen de belangrijke anderen in iemands leven elkaar niet. Het ligt voor de hand dat een extreem hecht netwerk een sterker baken zal zijn, omdat in dat geval de sociale omgeving bestaat uit één en dezelfde groep mensen, met dezelfde overtuigingen, normen en waarden. Bij een extreem los netwerk is de sociale context meer gefragmenteerd, en is dus de sterkte van een bepaald persoon als baken wellicht minder, omdat er meer alternatieven zijn. Hierin kunnen we een zinvolle verklaring vinden voor het verschil tussen de invloed van een hechte en duidelijke geloofsgemeenschap op haar leden en de invloed van een meer vrijblijvende gemeenschap. Naarmate de sociale context zich meer afspeelt binnen een beperkte groep is de sociale beïnvloeding in de richting van het individu sterker. Anders gezegd: naarmate het narratieve publiek bestaat uit een meer homogene groep is de keuze-mogelijkheid meer beperkt, en de duidelijkheid groter.

Ik kom daarmee meteen met een praktische toepassing voor het pastoraat. Er lijkt een groot verschil te bestaan tussen aan de ene kant hechte afgeschermdde geloofsgemeenschappen waar iedereen op de gebaande wegen gaat, en aan de andere kant open, in zekere zin gesecculariseerde gemeenschappen waar iedereen eigen wegen moet gaan. Het gaat er daarbij niet om te beoordelen wat beter is, maar om te constateren dat de vorm van de sociale context van invloed is op de persoon die in het pastoraat wordt ontmoet. Wie zijn leven in fragmenten heeft opgedeeld zal heel anders in het leven staan dan wie deel is van een hecht cluster van gelijkgezinden. In het eerste geval (fragmentisering) is er het risico van verbrokkeling van het leven. Met name in spanningsvolle momenten is het gevaar groot dat men zich zo uiteen getrokken voelt worden dat het niet of nauwelijks tot een goede integratie en verwerking kan komen. Men weet niet meer tot welk publiek men zich moet richten bij het verhalen. In het tweede geval (ideologisering) is er het risico zich mee laten slepen door de groep zonder tot een eigen verwerking en integratie te komen. Met name in spanningsvolle momenten is het gevaar groot dat men het niet aandurft uit de groepsverklaring te breken, ook al kan men met de groepsinterpretatie niet goed leven, omdat men daarmee de gehele sociale context op het spel zet.

Daarmee is kort iets gezegd over de bakens en over het functioneren van netwerken. Dat brengt ons terug op de hermeneutische cirkel als model voor het verstaan van de beïnvloeding binnen de sociale context. In die belangrijke relaties van een individu is sprake van tenminste twee hermeneutische cirkels, omdat er twee personen in betrokken zijn. Beiden maken gebeurtenissen mee, deels dezelfde (bijvoorbeeld door er over te praten), oriënteren zich op bakens, interpreteren en schrijven hun levensverhaal. Bovendien raken deze cirkels elkaar, zodat daar de horizonen van de twee verhalen versmelten en er werkelijk nieuwe impulsen kunnen worden overgedragen naar de andere cirkel. Anders gezegd: de contextuele verbondenheid impliceert dat de verhalen van het publiek ook veranderen.

De mens in de cultuur

Zoals er een contextuele verbondenheid is met bepaalde belangrijke anderen, die te benoemen zijn als het narratieve publiek, zo is er ook een contextuele verbondenheid met het grotere geheel van de cultuur waarbinnen iemand leeft. De verhalen die door een cultuur als ordenend en interpreterend worden doorgegeven zijn van invloed op de verhalen die individuen construeren (en in mindere mate ook omgekeerd). Voor het pastoraat betekent dit dat we oog moeten hebben voor de cultuur waarbinnen iemand leeft. Ik blijf daarbij voor het gemak maar binnen de grenzen van het Nederlands taalgebied, omdat daarover de meeste informatie beschikbaar is. Er verschijnen de laatste jaren ook boeken over wat men noemt cross culturele counseling, maar het is al breed genoeg om dat op wat kleinere schaal te bezien. Mutatis mutandis kan dat ook daarbuiten worden toegepast.

Cultuurverschillen

Het lijkt misschien het intrappen van een open deur om vast te stellen dat ieder mens leeft in een eigen leefwereld en cultuur. Toch is dat in het pastoraat een inzicht dat grote vruchten afwerpt. Het verschil tussen stad en platteland is groot. De sociaal netwerken van de inwoners verschillen in vorm en inhoud (niet in kwaliteit), en daarmee is ook de cultuur waarin mensen leven en zingend geheel verschillend. (Fischer 1982) Wie daar geen rekening mee houdt heeft niet werkelijk oog voor zijn gesprekspartner in het pastoraat. Dan hebben we het nog niet eens over verschillen daarbinnen. In heel veel steden is al een groot contrast tussen de verschillende wijken aan te treffen. Ik noem maar de wijken Bijlmer en Buitenveldert in Amsterdam, Wassenaar en de schilderswijk bij Den Haag, Tuindorp en Lombok in Utrecht, en ongetwijfeld zullen in bijna elke plaats vergelijkbare voorbeelden bestaan. Ook op het platteland zijn die verschillen aan te wijzen. Ik noem vrij willekeurig het Limburgse platteland, de Veluwe, de Flevopolders, Noord Oost Groningen, de Alblasserwaard, en 'donker Noord Holland' (aanduiding van de geringe mate van kerkelijke betrokkenheid en orthodoxie). Het gaat daarbij opnieuw niet om een waarde-oordeel, maar om de constatering dat wie in een bepaalde cultuur leeft een andere context heeft dan iemand die in een andere cultuur leeft.

Daarnaast is er nog de cultuur waar iemand uitkomt. Want met alle verhuizingen die een gemiddeld mensenleven tegenwoordig telt veranderen ook de culturen waarbinnen iemand terecht komt. Ware cultuurshocks worden regelmatig vermeld bij mensen die bijvoorbeeld uit Turkije en Marokko komen. Met name hun kinderen, de beruchte tweede generatie, komen klem te zitten tussen twee culturen. Maar datzelfde geldt voor oud gereformeerde of volle evangelie kinderen die gaan studeren in de grote stad en daar vrienden maken, een netwerk opbouwen, dat een heel andere culturele achtergrond heeft. Weer anders dragen mensen die een Indonesische of Surinaamse achtergrond hebben daar ook de sporen van mee. Als voorbeeld van het laatste: ook al zijn heel veel surinamers in Nederland buitengewoon gesecculariseerd, en zullen ze vaak zeggen dat het oude geloof in de winti de geesten die het leven bepalen te hebben verworpen, toch komt het vaak voor dat ze in geval van bijvoorbeeld een ernstige ziekte die niet meteen kan worden vastgesteld mede onder invloed van de familie de hulp invoeren van de loekoeman en de bonoeman (zoiets als ziener en medicijnman). Met rituele baden moet het onheil worden afgeweerd, en vaak moet dat in Suriname zelf gebeuren. (Stephen 1985)

Cultuur-verschuivingen

Op dit punt aangekomen is het zinvol aandacht te besteden aan elementen uit de cultuur waarin we leven, die van invloed zijn op ons verhaal. Uiteraard zal dat per cultuur verschillen, maar een aantal trends zijn zo duidelijk dat het zinvol is ze te noemen. Of ze dan ook in de leefwereld van een specifieke

gesprekspartner een rol spelen is dan natuurlijk nog de vraag die in het pastorale gesprek duidelijk kan worden.

Een eerste trend lijkt mij de inperking van het leven. Naar alle kanten toe wordt het leven afgeschermd. Daar is bijvoorbeeld de inperking naar boven toe, in die zin dat de huidige cultuur een meer horizontaal denkkader heeft, dat naar boven toe gesloten is. De cultuurfilosoof Van Peursen heeft de omslag in het denken aangeduid met de termen mythisch denken, ontologisch denken en functioneel denken. Het eerste ging uit van de onverklaarbare goddelijkheid van de wereld en dat wat de wereld overstijgt. De invloed van het bovennatuurlijke werd als vanzelfsprekend aangenomen in het mythische wereldbeeld. In de tijd van Renaissance en Verlichting verschuift dit naar een ontologisch wereldbeeld. De wetenschap doet grote stappen voorwaarts in de verklaring van het onverklaarbare, en daarmee wordt de wereld ontgoddelijkt. In onze eeuw is er dan de derde grote verschuiving: die naar het functionele denken. De vraag is niet meer hoe het in elkaar zit en wat er waar is, maar of ik er wat aan heb en of het werkt. In de visie op geloof en kerk is deze verschuiving zeer duidelijk waar te nemen. Van een mythische theologie die uitgaat van de invloed van het bovennatuurlijke, naar een wetenschappelijke theologie die wil analyseren en ontgoddelijken, naar een in onze tijd sterk toegenomen levensgevoel dat het belang van geloof en kerk afhangt van de vraag of ze voldoen aan onze wensen en behoeften.

Daaraan verbonden is de tweede inperking, de inperking opzij. Die kan ook worden beschreven met termen als individualisme en autonomie. De mens van deze tijd is er meer dan zijn vroegere soortgenoten van overtuigd dat hij alleen zelf zijn wegen en keuzen kan bepalen. De macht en invloed van cultuur en omgeving worden door het tegenwoordige individu ingeperkt ten behoeve van een autonoom leven.

Een tweede trend die ik wil signaleren is te beschrijven als een tegenbeweging hierop. Ik zou dat willen noemen de verbreding. De meest duidelijke verbreding is de verbreding opzij. Door de toegenomen mogelijkheden van de media is ook de invloed vergroot. Mensen in onze tijd staan alleen al door deze ontwikkelingen meer open voor allerlei zaken buiten hun directe blikveld. Wanneer we in deze tijd kijken naar de situatie in de brandhaarden van de wereld, dan voelen we ons daar sterker bij betrokken dan dat de Nederlanders zich betrokken voelden bij de Krim oorlog, om maar eens een zijstraat te noemen. De mens van vandaag is misschien het beste te beschrijven als een mondiale mens. Dat gaat uiteraard niet op voor iedereen. Er zijn kringen, zowel hier in Nederland, als ook bijvoorbeeld in stammen op het platteland van Midden Afrika die nog een afgeschermd leven leiden, maar over het geheel genomen kunnen we toch zeggen dat we meer dan vroeger contact hebben met werkelijkheden ver buiten onze eigen directe situatie.

De tweede verbreding is dan weer de verbreding naar boven. Door die toegenomen kennis van werkelijkheden buiten onze eigen cultuur wordt ook

onze eigen cultuur veranderd. We hoeven maar te kijken naar de vele medelanders van andere afkomst om te zien dat er meer zingevingskaders denkbaar zijn dan het traditioneel christelijke. Dat roept onherroepelijk de vraag op naar de uniciteit van ons interpretatiekader en geloof. In onze tijd is er dan ook een vernieuwde aandacht te zien voor allerlei alternatieve religieuze en semi religieuze zingevingsystemen. Het verhaal dat ons in de eigen cultuur wordt voor gehouden blijkt niet het enig mogelijke te zijn.

Natuurlijk zijn er meer trends aan te wijzen, en ook deze ontwikkelingen zijn anders te beschrijven of te benoemen, maar voor het doel van deze bijdrage is deze beschrijving bruikbaar. Deze twee trends leiden namelijk samen tot een fragmentisering van het leven. (Gerkin 1986) Aan de ene kant ligt de nadruk niet langer op de sociale groep, gezin, familie, kerk, maar op het individu dat zelf wegen moet kiezen; aan de andere kant heeft dat individu in toenemende mate de keuze uit zeer diverse zingevingskaders en samenlevingsverbanden. Het leven van de mens wordt daardoor steeds sterker bepaald door de uiteenlopende omgevingsfactoren die van alle kanten aan hem of haar trekken. De gefragmentiseerde mens heeft bijvoorbeeld een werksituatie, een gezinssituatie, een vrije tijdssituatie, een geloofssituatie, etcetera. Vaak staan deze elementen geheel los van elkaar. In elke situatie krijgt het levensverhaal van die mens weer nieuwe impulsen, vaak tegenstrijdige impulsen ook, met als gevolg dat de zingeving steeds meer verbrokkeld raakt. In andere woorden: het narratieve publiek is in onze samenleving in toenemende mate heterogeen samengesteld, met de eerder genoemde verwarring en onzekerheid als gevolg. Bij het zoeken naar een plausibel verhaal voor het leven moeten zoveel verschillende toehoorders tevreden worden gesteld dat het een welhaast onmogelijke opgave wordt. Daarom worden tegenstrijdige elementen in het verhaal opgenomen, en de kans op een crisis van het zingevingssysteem wordt alleen maar groter. Wanneer we het hebben over de invloed van de sociale cultuur op onze gesprekspartner in het pastoraat, en over die invloed op onszelf als pastor, dan moeten we vooral denken aan deze fragmentisering van de zingeving.

De mens in het pastoraat

Als een goed gereformeerde preek is mijn betoog opgebouwd in drie punten. Ik kom nu aan het derde punt: de mens in het pastoraat. (Hoewel veel van wat volgt ook geldt voor andere godsdienstige stromingen, beperk ik me hier tot de christelijke kerk in onze cultuur.) Om te beginnen moet daarbij opgemerkt worden dat natuurlijk ook het pastorale werk en de christelijke gemeente in zijn geheel wordt beïnvloed door die cultuur. Daar geldt hetzelfde voor als wat al gezegd is over het individu. De kerk leeft in deze tijd en in een bepaalde situatie, en daarmee lijdt zij in een westerse samenleving aan het einde van een millenium evenzeer onder fragmentisering en secularisatie.

Toch is daarmee niet alles gezegd, want op grond van al het bovenstaande kunnen we verdedigen dat juist het pastoraat een grote kracht in zich draagt.

Ter toelichting vooraf een voorbeeld uit het onderzoek naar de verhouding van geloof en crisiservaringen, zoals dat momenteel uitgevoerd wordt binnen het kader van de onderzoeksgroep. Een van de factoren die daarbij naar boven komt is de rol van de sociale omgeving, en dan met name van de gelovige sociale omgeving, meer toegespitst de kerk. Hoe verschillend ook de ervaringen zijn van de mensen die hun verhaal verteld hebben in de interviews, een typerende uitspraak van één van de geïnterviewden is: "Op een cruciaal moment een goede kerk is toch heel belangrijk".

Welke factoren daarbij uitmaken of een kerk dat kan betekenen voor mensen dient in de verdere analyse te worden bepaald en kan hier nog niet worden weergegeven. Toch wijzen de voorlopige resultaten en bepaalde literatuur wel in een bepaalde richting. Het eerste wat ik wil noemen is het gegeven dat de geloofsinhoud minder bepalend lijkt te zijn dan de geloofshouding. Spijtig voor alle dogmatici, maar de sfeer gooit hogere ogen dan de leer. Anders gezegd: de gemeente werkt vooral als een 'social support systeem', en niet in de eerste plaats als een ideologisch interpretatiekader. Theologisch is dat te verbinden met de houding die ons van Jezus is overgeleverd in de evangeliën. Hij heeft zelf de mensen die Hij ontmoette eerst als mens benaderd in hun mens zijn en in hun nood. Zijn liefde en aanvaarding stond voorop, en pas daarna kwam de rechte leer. Verkondiging en heling gaan bij Hem zo zeer hand in hand, dat die verkondiging ook over komt. Het is vooral daarom ook niet zo vreemd omdat een hechte groep waar iemand zich in voelt opgenomen betere mogelijkheden heeft om een zingevingskader over te brengen. Anders gezegd: de sociale groep die de kerk ook is, zal inhoudelijk iets kunnen bijdragen aan het verhaal van mensen, wanneer ze eerst die mensen nabij is. Dat heeft te maken met het feit dat vooral in crisis-perioden het gaat om in meer of mindere mate gefragmenteerde levens. Wanneer de kerk daar als extra factor bij komt in het verbrokkelde sociaal netwerk, los van de andere, dan zal haar invloed ook maar beperkt zijn. Als ze echter een nieuwe gemeenschap aanbiedt die als hecht netwerk kan functioneren, dan kan dat versterkte netwerk met meer kracht een bepaalde zingeving aandragen en zo ook bijdragen tot heling en genezing. Anders gezegd: wanneer de kerk een extra publiek is aan wie ook nog verantwoording moet worden afgelegd is de kans op het construeren van een zingevend verhaal kleiner dan wanneer zij het publiek kan integreren in een nieuwe -min of meer homogene- groep.

Op nog een andere manier is dit ook aan te geven. De meest fundamentele behoeften van de mens zijn dat hij of zij zich geliefd weet en dat hij of zij zijn leven als zinvol kan zien. Anders gezegd: dat men zijn leven zowel affectief als cognitief kan interpreteren als waardevol. In een gefragmentiseerd leven is dat ideaal moeilijker te bereiken. Daarin heeft het pastoraat een unieke mogelijkheid. In verbondenheid met de christelijke kerk is ze in staat om een gemeenschap te vormen waarin mensen zich geborgen en aanvaard weten. Bovendien draagt ze de verwijzing in zich naar een hogere werkelijkheid Gods werkelijkheid waarin we weten mogen dat ons leven waardevol is. De

kerk draagt daarom het verhaal met zich mee waarin op de meest wezenlijke vraag van het menselijk bestaan een mogelijk antwoord wordt gegeven.

Verhalen in het pastoraat

Nu we hier komen tot een aanduiding van narratieve wegen in het pastorale werk, is het goed allereerst de narratieve signalen te bespreken die de pastor kan ontdekken. Daarna komen doelstellingen en strategieën aan de orde. De signalen die helpen om zicht te krijgen op het functioneren van het verhaal kunnen we formuleren in de vorm van een aantal vragen:

- Wie vertelt het verhaal?
- Aan wie wordt het verhaal verteld?
- Over wie gaat het verhaal?
- Wie handelt er in het verhaal?
- Wat wordt er verteld, en wat niet?
- Wat gebeurt er in het verhaal?
- Waarom (met welke achtergrond) gebeurt alles in het verhaal?
- Waarom (met welke betekenis) wordt het verhaal zo verteld?

Wie?

De eerste vraag is wie het verhaal eigenlijk vertelt. Het lijkt of daar een voor de hand liggend antwoord op is: de gesprekspartner. Die doet immers het verhaal. Toch is dat niet altijd werkelijk het geval. Bij verschillende verhalen wordt het verhaal eigenlijk door een ander verteld. Zo kan het zijn dat iemand niet zijn of haar eigen verhaal durft te vertellen omdat er altijd geleerd is dat je je hebt aan te passen. In dat geval is het iemand uit het narratieve publiek die het verhaal bepaalt. Nu is het natuurlijk waar dat ook in dat geval de gesprekspartner in het pastoraat de verteller is, en de verhalen van de ander heeft overgenomen. Toch is het zinvol hier te onderscheiden, omdat een verhaal van anderen dat ervaren wordt als afgedwongen niet de gezochte zinsamenhang kan geven. Alleen een verhaal dat eigen is kan beleefd worden als een antwoord op de bestaanswerkelijkheid. Wanneer door de verhalen heen schemert dat voortdurend de visies en interpretaties van anderen als normgevend worden overgenomen, terwijl de gesprekspartner ten diepste een ander verhaal zou willen vertellen, is het goed dit te signaleren. De pastor kan dan bijvoorbeeld vragen wie er een belangrijk voorbeeld is voor de gesprekspartner, of wat hij of zij er nu zelf eigenlijk van denkt. Dat kan heel bedreigend overkomen, wanneer dit aangeleerde denkpatroon het enige is dat

bewust aanwezig is. Toch kan het uiteindelijk bevrijdend zijn om een eigen weg te gaan ontdekken en te weten dat ook het werkelijke eigen verhaal verteld en gehoord wil worden. Met name als het gaat om schuldgevoel, opgedrongen adviezen, en het gevoel onderdrukt te worden is het belangrijk de eigen stem in het verhaal te onderscheiden van de stemmen van het narratieve publiek. (Brown & Gilligan 1991)

Vitz (1992b) gaat een hele stap verder als hij in een casusbespreking de vraag stelt wie nu eigenlijk de auteur van het verhaal is. Het wordt tijd, zo zegt dan de psycholoog (werkzaam in een christelijke setting) tot deze gesprekspartner om niet meer zelf het verhaal te schrijven, maar het te laten schrijven door God. Volgens Vitz is het noch de autonome cliënt, noch de therapeut, die het nieuwe verhaal scheidt, maar gaat het om het leven in Gods verhaal. Toch is het de vraag of hier geen sprake is van een begripsverwarring. Het verhaal waarmee iemand leeft is het eigen levensverhaal, dat door de verteller wordt geordend en geduid. In een pastorale context mag het doel zijn dat daarbij gezocht wordt naar innerlijke consistentie en coherentie met het verhaal van God (zoals wij dat kennen in het verhaal over God). Het gaat echter te ver te doen of God ons verhaal schrijft. Hier moeten -zoals al eerder aan de orde is geweest- de verschillende stemmen wel duidelijk onderscheiden worden.

Aan wie?

De tweede vraag is aan wie het verhaal verteld wordt. Ook dat is niet altijd zo voor de hand liggend als het lijkt. Op een fundamenteel niveau moet daarbij gedacht worden aan het narratieve publiek. Veel pastoraat richt zich op het zoeken naar een verhaal dat een zin-samenhang kan bieden voor de verbodskeling van het leven. (Gerkin 1984) Dat betekent dat de pastor aandacht moet hebben voor de samenstelling en de invloed van het narratieve publiek. Doorvragen naar de belangrijke anderen is dan ook geen zijweg, maar een noodzakelijke hermeneutische omweg om bij de kern van het verhaal te komen.

Op een concreet niveau zal het meestal zo zijn dat het verhaal bedoeld is voor de pastor. Toch komt het ook regelmatig voor dat over het hoofd van de pastor heen het verhaal eigenlijk verteld wordt aan een ander. Wanneer de pastor dat door heeft zal hij of zij minder schrikken van een felle boze reactie die eigenlijk tegen een ander gericht is. In de psychologie wordt dit genoemd overdracht of transferentie. Er is mee bedoeld dat de ene gesprekspartner een emotionele relatie met de ander ontwikkelt die niet is gebaseerd op de relatie tussen hen, maar op andere relaties, meestal op de relatie met de ouders. Pattison (1979) beschrijft dit als het uitwerken van een symbolisch conflict dat zijn oorzaak elders heeft. Hij onderscheidt de overdracht van infantiele ouder- en Godsbeelden op de pastor, seksuele overdracht en afhankelijkheids-overdracht.

Over wie?

De derde vraag is over wie het verhaal gaat. Sommige mensen zijn zelf de hoofdpersoon in hun levensverhaal, bij anderen gaat het hele verhaal over anderen. De vraag wie in het verhaal de hoofdrol speelt helpt de pastor het verhaal werkelijk te verstaan. Zo kan in het verhaal dat iemand vertelt een overleden partner de centrale en geïdealiseerde figuur zijn. Een ander vertelt om de scheiding te verwerken voortdurend verhalen over haar man. Weer een ander vertelt altijd over de kinderen. In allerlei vormen komt het voor dat anderen de hoofdrollen spelen. Dat kan zowel positief als negatief zijn; we horen van schurken en helden. Een belangrijke vraag is dan ook welke plaats de verteller heeft in het verhaal. Hoe centraal staat de verteller? Bij sommigen gaat ieder verhaal over de eigen persoon, de kwaaltjes en goede werken, enzovoorts. In dat geval krijgt de pastor al gauw het gevoel dat hier een ongezond verhaal verteld wordt, omdat alles cirkelt om het eigen ik. Bij anderen gaat het voortdurend over anderen en is er geen gezonde ruimte om het ik ter sprake te brengen. Het is gezond als er een evenwicht is tussen het ik en de anderen in het verhaal. Wanneer de pastor het verhaal van de ander wil verstaan luistert hij of zij dan ook niet alleen naar de inhoud van het verhaal, maar ook naar deze structurele vormen.

Wie handelt?

Een vraag die hier mee samenhangt is wie er handelt. Dat kan de hoofdpersoon zijn, maar dat hoeft helemaal niet. In sommige verhalen is de verteller zo volledig het slachtoffer dat al het handelen van de kant van anderen komt. Allereerst moet de pastor dit horen. Hij of zij hoeft er niet meteen iets mee te doen. Voor het verstaan van het verhaal is dit al een belangrijk gegeven. Vervolgens kan het zinvol zijn hier ook een draai aan te geven. Een jong stel was gaan samenwonen. Eigenlijk wilden ze niet ongetrouwd beginnen, maar door omstandigheden was dat niet mogelijk. Ze vertellen aan de pastor dat ze pas acht maanden later de gelegenheid hebben om te trouwen. Ze kunnen geen vrij krijgen voor een huwelijksreis, op de zaterdagen is het stadhuis al maanden besproken, enzovoorts. Dan zegt de pastor dat dat een keus van henzelf is. Wanneer hun prioriteiten anders zouden liggen zouden ze veel eerder kunnen trouwen. Misschien minder uitgebreid en groots, maar wel eerder. De jonge mensen erkennen dat dit inderdaad een keus is, en daardoor kan er verder gepraat worden over de vraag of het een goede keus is. In dit voorbeeld wordt duidelijk dat het belangrijk is in het verhaal te horen wie er kiest. De pastor gaat niet accoord met het verhaal dat verteld wordt, omdat daarin de verantwoordelijkheid voor het eigen handelen niet wordt aanvaard. De gesprekspartners accepteren vervolgens de alternatieve versie van het verhaal, zodat het gedeelde verhaal zich verder kan ontwikkelen.

Wat wordt verteld?

Een signaal voor de pastor is ook wat er wordt verteld en wat niet. De verhalen die iemand vertelt zijn altijd een selectie uit het grotere geheel. Het is een goede wegwijzer voor de pastor zich bij elk verhaal af te vragen waarom het verteld wordt, en waarom andere verhalen niet verteld worden. Het soort verhalen dat geselecteerd wordt vertelt ook iets over het achterliggende levensverhaal. Dat wil zeggen dat allerlei schijnbaar onbetekenende verhalen een grote betekenis kunnen hebben door het feit dat ze over-vertegenwoordigd zijn. Wanneer iemand altijd praat over zijn werk en nooit over zijn gezin, dan kan dat bij de pastor een bepaald vermoeden wekken over wat werkelijk belangrijk is. Datzelfde geldt wanneer een ernstig zieke geen woord wijdt aan zijn ziekte, of wanneer ouders één van hun kinderen systematisch verzwijgen. Natuurlijk zegt dit niet alles, maar het geeft voldoende aanleiding om er als pastor eens op in te gaan. Wie deze signalen opvangt weet beter hoe het verhaal functioneert en zou bijvoorbeeld langs de neus weg vragen naar de ongenoemde zoon. Uit de reactie van de gesprekspartner kan dan blijken of de vermoedens kloppen, of dat er misschien een heel andere reden is om niets te zeggen.

Wat gebeurt er?

Een vraag die ook voor de hand ligt is wat er gebeurt. In het pastoraat zijn de concrete feiten vaak van minder belang dan de ervaring en beleving van die feiten, maar daarom moet de vraag naar de feiten nog wel een keer gesteld worden. Wanneer we ons namelijk alleen maar begeven op het vlak van gevoelens en interpretaties verliezen we de mogelijkheid om op een soms heel simpele manier iemand te helpen een oplossing te vinden. Zo kan het in het pastoraat gebeuren dat we deelgenoot worden gemaakt van een misverstand dat er bestaat tussen twee mensen. Soms is het de moeite waard te proberen dat misverstand uit de wereld te ruimen zonder uitgebreid in te gaan op de ontwikkeling en persoonlijkheid van de gesprekspartner. Een ander voorbeeld is een gesprekspartner die sinds drie weken heel erg gespannen en somber is. Dan is het goed om uitgebreid te vragen wat er gebeurd is in de tijd dat dit begon. De laag van het verhaal is immers altijd verbonden met de laag van de feiten. Wie deze feiten negeert in het pastoraat zal de gesprekspartner minder goed kunnen bijstaan.

Waarom?

Verbonden hiermee is de vraag naar het waarom. Deze vraag heeft twee kanten. In de eerste plaats is er het waarom van de redenen. Dit is ook nog een wat feitelijke vraag, omdat het gaat over de achtergronden van bepaalde gebeurtenissen. Uiteindelijk komt de pastor als buitenstaander, en dat betekent dat er allerlei zaken verteld kunnen worden die onbegrijpelijk zijn wanneer niet de redenen en achtergronden daarbij verteld worden. Doorvragen is dan ook een belangrijk middel om het verhaal in zijn geheel

naar boven te krijgen en niet te verzanden in ondeugdelijke verklaringen die uitgaan van vooronderstellingen die niet kloppen met de feitelijke situatie van de gesprekspartner. We dienen in het pastoraat niet te snel te denken dat we een situatie of een persoon doorgronden.

Wat betekent het?

De tweede waarom vraag betreft de betekenissen. Hierbij gaat het veel meer om de zin die iemand zelf ziet in het verhaal. Welke betekenis heeft hij of zij aan de gebeurtenissen toegekend, welke plaats heeft het gekregen in het levensverhaal, kortom: hoe wordt er tegen de gebeurtenissen aangekeken. Hier gaat het dus om de beleving van de feiten en niet meer om de feiten zelf. Juist deze waarom-vraag helpt zicht te krijgen op het achterliggende verhaal en op de verbinding met het verhaal van God. Klemmend komt de vraag naar voren als het gaat om het lijden. Voordat de pastor daar eigen meningen over deelt -als dat al verstandig is- is het belangrijk te horen welke betekenis de gesprekspartner er zelf aan geeft. Dit is een vraag die zo nodig expliciet gesteld kan worden.

Verhalen veranderen

De signalen in het pastorale gesprek, zoals ze hierboven omschreven zijn, kunnen dienst doen om op een narratieve wijze strategisch te werk te gaan. Te veel pastoraat is enkel gebaseerd op intuïtie en gevoelsstromen, zonder dat de pastor zelf weet welke kant hij of zij op wil met het gesprek. Wil het pastoraat als specifieke vorm van hulpverlening gerespecteerd worden, dan is een zekere professionalisering en deskundigheidsbevordering onontbeerlijk. Zonder het pastoraat te willen laten opgaan in een onpersoonlijke beroepshouding is het een verrijking van de geboden zorg wanneer de pastorale werkers zich bewust zijn van de doelstellingen en effectieve werkwijzen.

Doel

Nu zal de invulling van het doel verschillend liggen, afhankelijk zowel van de persoonlijkheid van de pastor als van de kerkelijke stroming waarmee de pastor zich verbonden voelt. Toch kunnen we in narratieve termen wel enkele aanwijzingen geven. We gaan daarbij uit van de indeling van (levens)verhalen in verschillende genres: comedie, romance, tragedie en ironie. Parallel aan deze vierdeling is de indeling in vier jaargetijden, of de tijden van de dag: ochtend, middag, avond en nacht. Deze indeling van Frye (1957) wordt door Gergen & Gergen (1986) gebruikt om aan te geven dat in het verhaal van mensen twee dimensies van belang zijn: tijd en dramatische betrokkenheid. Het doel dat door de narratieve figuur wordt nagestreefd kan daarbij dichterbij komen (progressief verhaal), op gelijke afstand blijven (stabiel verhaal) of verder verwijderd raken (regressief verhaal). De combinatie van episodes met één van deze richtingen bepaalt het genre. De dramatische

betrokkenheid wordt bepaald door de volgorde van de gebeurtenissen in het verhaal en de door het verhaal gelegde relatie tussen de gebeurtenissen. (Gergen & Gergen 1983)

Vitz (1991a) stelt als doel voor pastoraat en therapie in een christelijke context dat het verhaal groeit in de richting van de comedie (lente) of eventueel een mengsel van comedie en romance (zomer): No matter how unfulfilled or how great the suffering is in this world, we must get past present tragedy or irony. Our ultimate hope of union with God and of eternal life means that no matter what our separation, sorrow, and anxiety in this life, ultimately we are living in a comedy in which 'all's well that ends well'. Als doelstelling voor het pastoraat kan dit serieus worden genomen. In een zoeken om het persoonlijke verhaal te verbinden met het verhaal van God mag deze hoop op het Godsrijk doorklinken. Als grondmotief voor het pastoraat is de genade het meest geëigende concept. (Ganzevoort 1991) Tegelijk moet hier echter gewaarschuwd worden voor een veroordeling van tragische en ironische verhaaltypen. Voor velen is het trieste verhaal van hun leven de enige wijze om een zin-samenhang te ontdekken. Wie dat genre afwijst, bevestigt de tragische of ironische houding eerder dan haar te veranderen. Immers de afwijzing is de zoveelste aanwijzing van een negatief of mislukt verhaal. Zo komt in de analyse van Schilder (1987) de notie voor dat de gereformeerde leer een depressie kan versterken, omdat de betrokkene het gevoel krijgt dat een depressieve levenshouding niet bijbels is. Aanvaarding van de tragische of ironische lijn in het verhaal van de gesprekspartner lijkt dan ook een noodzakelijke eerste stap te zijn in het zoeken naar een meer komisch of romantisch verhaal.

Soorten verhalen

Wil pastoraal strategisch (doelgericht) zijn, dan moet er onderscheiden worden tussen de verschillende genres en verhalen. Bohler (1987) ziet drie fundamenteel verschillende groepen. Sommige verhalen vragen om aanhoren en niet meer dan dat. Als de pastor helpt om de wortel-metafoer van het verhaal op het spoor te komen (de hoofdlijn van het levensverhaal), dan weet de gesprekspartner zich begrepen en is er de mogelijkheid om zelf verder te gaan met het verhaal. Andere verhalen dienen in het pastoraat te worden onderbroken. Volgens Bohler is dat het geval wanneer de verhalen gebruikt worden om de werkelijkheid te vermijden, zoals bij verslaving het geval kan zijn. Ook verhalen als rookgordijn, en pathologische koestering van het verleden moeten niet eindeloos worden toegestaan, omdat ze de gesprekspartner niet helpen bij het vinden van een zin-samenhang in de bestaanswerkelijkheid. Ook wanneer simpele gedragsmatige oplossingen mogelijk zijn moet het dwalen in de verhalen beperkt worden.

De meerderheid van de verhalen - aldus Bohler - vraagt echter niet slechts om aanhoren of onderbreken, maar om bijstellen. Dan is het concrete doel dat er een draai wordt gegeven aan het verhaal, zodat een nieuwe betekenis kan

worden gevonden. Als model voor dit pastoraat gebruikt Veltkamp (1988) de gelijkenis. Door continuïteit en discontinuïteit in het verhaal te verbinden ontstaat de openheid voor een verandering in het eigen verhaal. De gelijkenis neemt mensen mee en stelt hen op een tweesprong. Het is een uitnodiging om de bestaanswerkelijkheid opnieuw en anders te bezien. Deze perspectief-wisseling, die het gewone ongewoon maakt en het ongewone herkenbaar, is in het pastoraal handelen herkenbaar als het doel van vele interventies die een gestagneerd verhaal weer vlot willen trekken.

Perspectief-wisseling

In de concrete pastorale omgang kan dat door de gesprekspartner uit te nodigen het eigen verhaal in een ander perspectief te vertellen. (Ganzevoort in druk) Door zo een mondeling of schriftelijk dubbel-verhaal uit te lokken, kan de geslotenheid van het verhaal worden open gebroken naar nieuwe betekenissen. Zo kan het verhaal van de eigen jeugd worden beschreven vanuit de ogen van de ouders, of van God. Uiteraard gaat het daarbij om een re-constructie. Door perspectief-wisseling komen nieuwe verbindingen en ervaringen aan het licht die de mogelijkheid van een nieuwe verhaallijn bieden. De focus van het gesprek is niet de feiten van het verleden, maar de onbewuste vooronderstellingen van het heden. Deze vooronderstellingen kunnen hoorbaar gemaakt worden als het verhaal in twee versies naast elkaar komt te staan.

Een verwante methode is het uitnodigen tot het schrijven van scenario's, twee of meer verschillende verhalen over zijn of haar leven in de toekomst. Als daarbij het ene verhaal een positieve uitkomst heeft, en het andere een negatieve, dan kan in de vergelijking duidelijk worden waar de kruispunten zijn, en hoe het verhaal kan worden bijgesteld om het gewenste eindpunt te bereiken. Verhalen van de toekomst zijn daarbij in die zin van belang, dat ze een constructie zijn in het verlengde van de huidige verhaallijn. Waar het eindpunt verschoven kan worden in een meer positief ervaren richting, daar werkt deze verschuiving als een hefboom door op de ervaring in het heden.

Een minder verbale, en daarmee voor sommige gesprekspartners meer bruikbare vorm is biblio-drama. Door de figuren van een (bijbel-)verhaal na te spelen en met hen in gesprek te gaan over actuele vragen en gevoelens, wordt een verbinding tussen het eigen verhaal en het nagespeelde verhaal tot stand gebracht. Hierdoor wordt niet (alleen) het (bijbel-)verhaal als levensechter en inzichtelijker ervaren, maar ook het verhaal van het eigen leven. Nieuwe samenhangen worden gezien, zo dat de zinvolheid van het leven een nieuwe heilzame dimensie kan krijgen.

Het moet hier blijven bij een beperkte en voorlopige beschrijving. Het pastoraat staat in een traditie van verhalen. De exegetische bekwaamheid en persoonlijke betrokkenheid bieden tezamen genomen een goede basis voor een deskundigheid in het werken met de verhalen van mensen, om hen zo bij

te staan. In hun eigen context mag de tekst van hun verhaal de zin van hun leven weerspiegelen.

References

- Bohler, C.J. (1987) The use of storytelling in the practice of pastoral counseling. *Journal of Pastoral Care* 41(1), 63-71
- Brown, L.M. & C. Gilligan (1991) Listening for voice in narratives of relationship. In: M. Tappan & M. Packer (Eds.) *Narrative and Storytelling: Implications for understanding moral development. (CD 54)* San-Francisco
- Day, J.M. (1991) The moral audience: on the narrative mediation of moral 'judgment' and moral 'action'. In: M. Tappan & M. Packer (Eds.) *Narrative and storytelling: Implications for understanding moral development. (CD 54)* San-Francisco
- Fischer, C.S. (1982) *To dwell among friends, Personal networks in town and city.* Chicago
- Frye, N. (1957) *Anatomy of criticism.* Princeton
- Ganzevoort, R.R. (in druk) Investigating life stories; Personal narrative in pastoral psychology. *Journal of Psychology and Theology* 21
- Ganzevoort, R.R. (1991) Pastorale Kernwoorden, de invloed van de theologie op de praktijk. *Soteria* 8(4), 2-14
- Gergen, K.J. & Gergen, M.M. (1986) Narrative form and the construction of psychological science. In: T.R. Sarbin (Ed.) *Narrative psychology. The storied nature of human conduct.* New York
- Gergen, K.J. & Gergen, M.M. (1983) Narratives of the self. In: Sarbin, T.R. & Scheibe, K.E. *Studies in social identity.* New York
- Gerkin, C.V. (1986) *Widening the horizons, Pastoral responses to a fragmented society.* Philadelphia
- Gerkin, C.V. (1984) *The living human document, Revisioning pastoral counseling in a hermeneutical mode.* Nashville
- Pattison, E.M. (1979) *Pastor zijn in het sociaal systeem dat kerk heet.* Haarlem
- Rizzuto, A.M. (1979) *The birth of the living God, a psychoanalytic study.* Chicago
- Schilder, A. (1987) *Hulpeloos maar schuldig, het verband tussen een gereformeerde paradox en depressie.* Kampen
- Stephen, H.J.M. (1985) *Winti, Afro-surinaamse religie en magische rituelen in Suriname en Nederland.* Amsterdam
- Vergote, A & Tamayo, A. (1981) *The parental figures and the representation of God: a psychological and cross-cultural study.* Den Haag
- Vitz, P.C. (1992a) Narratives and counseling, part 1: from analysis of the past to stories about it. *Journal of Psychology and Theology* 20(1), 11-19
- Vitz, P.C. (1992b) Narratives and counseling, part 2: from stories of the past to stories for the f